

УКРАЇНСЬКІ СУСПІЛЬНО-РЕЛІГІЙНІ ВІДНОСИНИ В СИСТЕМІ ЄВРОПЕЙСЬКИХ ДЕМОКРАТИЧНИХ ЦІННОСТЕЙ

Перед гуманітарною наукою України стоїть складне завдання - визначити шляхи та засоби реалізації інтелектуального й духовного потенціалу Українського народу, інтегруючи їх у загальноєвропейський гуманітарний простір у контексті власних національних інтересів. Важливою складовою даного завдання є узгодження національної специфіки розвитку суспільно-релігійних та державно-церковних відносин із європейськими стандартами. Для реалізації поставленої мети розглянемо проблеми впровадження базових принципів Ради Європи щодо розбудови релігійно-церковної сфери в українське суспільне та правове поле.

Серед пріоритетів Ради Європи ключовими визнаються:

- § захист прав людини, зміцнення парламентської демократії, забезпечення верховенства закону;
- § досягнення спільних домовленостей, спрямованих на гармонізацію соціальної та юридичної практики держав-членів РЄ;
- § сприяння усвідомленню народами європейської самобутності та єдності, збереження й розвиток культурної багатоманітності²³.

У цьому контексті політика Ради Європи щодо конфесійної царини здійснюється у двох взаємопов'язаних напрямках: перший стосується обстоювання свободи совісті та свободи діяльності релігійних організацій, другий – сприяння розвитку суспільно-релігійних та державно-церковних відносин на толерантних, діалогічних засадах.

Задля посилення активності держав-учасниць на цих напрямках РЄ, зокрема ПАРЄ, вироблено низку вимог і настановчих рекомендацій, викладених у відповідних документах (Рекомендація 1202 (1993) “Щодо релігійної терпимості в демократичному суспільстві”, Рекомендація 1396 (1999) “Релігія та демократія”, Рекомендація 1556 (2002) “Релігія і зміни в Центральній та Східній Європі”, Рекомендація 1804 (2007) “Держава, релігія, світське суспільство та права людини”).

Зосередимо увагу на аналізові найбільш значимих позицій. Це: 1) утвердження автономності релігії і політики; 2) охорона релігійного плюралізму; 3) узгодження національних законодавств з Європейською конвенцією з прав людини; 4) провадження справедливої реституції церковного майна; 5) конституювання партнерських відносин між релігійними інституціями та державами.

Окреслені параметри застосовуємо до українського контексту.

1. Утвердження автономності релігії і політики. На рівні загальноєвропейських структур набуло усталеності переконання про необхідність збереження демаркації між духовною і світською владою. Йдеться про те, що релігії не можуть посісти місце демократій й не повинні прагнути владних повноважень, а політичні інституції змушені відповідно ухилятися від поширення свого впливу на діяльність конфесійних об'єднань. Такий підхід викристалізувався з урахуванням тривалого історичного досвіду, який засвідчив: “Проблеми виникають тоді, коли власті намагаються використовувати релігію у власних цілях або коли релігії вдаються до зловживань стосовно держави заради досягнення своєї мети”²⁴.

У Конституції України (ст. 35) і базовому Законі України “Про свободу совісті та релігійні організації” (1991) закріплено принцип відокремлення церкви і релігійних організацій від держави. Більше того, профільний Закон конкретизує цей принцип у ст. 5,

²³ Див.: Совет Европы: история создания и членство в Организации // <http://www.echr.ru/coe/index.htm#history>

²⁴ Рекомендація 1396 (1999) “Релігія та демократія” // Свобода совісті та віросповідання в контексті міжнародних й українських правових актів та релігійних документів. – К., 2006. – С. 58.

яка стверджує, що держава не фінансує конфесійні об'єднання; релігійні інституції не виконують державних функцій, не беруть участі у діяльності політичних партій, не займаються їхнім фінансуванням тощо²⁵.

Проте реалії українського життя засвідчують, що дана правова норма не завжди виконується. Попри заборону церквам і деномінаціям займатися політикою, а політичним партіям використовувати релігійні організації у своїх цілях, має місце політизація конфесійного середовища країни. Особливо виразно вона проявляється під час виборчих кампаній – президентських, парламентських, до органів місцевого самоврядування. Тим не менше, рівень заполітизованості релігійно-церковного простору поступово знижується. Якщо, приміром, на виборах до Верховної Ради України 1990, 1994, 1998 років священнослужителі брали активну участь, а конфесії фактично незауважливо висловлювали підтримку тим чи іншим політичним силам, то уже на початку наступного десятиліття ситуація змінилася. Напередодні виборчих перегонів 2002 року представлелі найбільших конфесій України (УГКЦ, УПЦ КП, УПЦ МП) публічно заявили, що представники очолюваних ними об'єднань не балотуватимуться кандидатами у народні депутати, але можуть обиратися на місцевому рівні. Через чотири роки Синод УГКЦ прийняв рішення, яким заборонив священникам йти у владу взагалі, пославшись на негативний депутатський досвід духовенства. Позицію греко-католиків наслідувала УПЦ КП. Нині навіть найбільш політично ангажована конфесія – УПЦ МП – переосмислює своє відношення до політики. Усвідомлення переваг політичного нейтралітету знайшло відображення в рішеннях Архієрейського собору цієї церковної структури, котрий відбувся у грудні 2007 року. А Синод УПЦ МП у квітні 2008 року констатував відмову єпископату і кліриків від участі у виборах до місцевих органів влади з міркувань пастирського характеру.

Відтак, сьогодні є підстави стверджувати, що принцип автономії релігії і політики у європейському розумінні отримує послідовну апробацію на українських теренах.

2. Охорона релігійного плюралізму. Рада Європи розглядає релігійний плюралізм як цілком природній наслідок свободи релігії та визнає, що європейська спільнота своїм багатством зобов'язана саме взаємодії і взаємовпливам різних культурних і релігійних традицій. Тому, аби виключити будь-які прояви дискримінації, РЄ вимагає від своїх держав-членів нейтральності в питаннях віри та зобов'язує їх створювати належні умови для рівного розвитку усіх віросповідань.

За роки суверенітету Україна досягла відчутних успіхів у напрямі плюралістичного розгортання власного релігійно-церковного простору. Насамперед спостерігається стійке зростання кількості релігійних організацій. За даними Держкомнацрелігій, на початок 2008 року загальна чисельність церков і деномінацій в Україні досягла майже 34 тисяч одиниць. Для порівняння – минулого року аналогічний показник становив трохи більше 33 тис.

Розширюється спектр віросповідних течій. Так, у радянський період в Україні діяло всього 9 зареєстрованих церков і релігійних напрямів. У 1991 році їх нараховувалось 42, а на 2008 рік – понад 120. Однак цей показник навряд чи можна вважати вичерпним, оскільки національне законодавство допускає функціонування релігійних організацій поза реєстрацією.

На фоні плюралізації конфесійного середовища серйозною проблемою залишається патронування органами влади (в першу чергу місцевими) певних релігійних організацій. Прихильність визначається або політичною доцільністю, або вкоріненістю релігійної традиції в культурно-історичний ландшафт регіону. Факти конфесійної заангажованості української влади потрапили у поле зору світової спільноти. Зокрема, черговий Звіт про дотримання прав людини у світі, оприлюднений Бюро демократії та прав людини Державного департаменту США 11 березня 2008 року, звертає увагу на труднощі деяких релігійних меншин та нетрадиційних релігійних угруповань в реєстрації й придбанні

²⁵ Див.: Закон України “Про свободу совісті та релігійні організації” // Людина і світ. – 1991. – № 7. – С.9.

майна через прихильність владних структур до тих конфесій, які мають більшість прихильників у певному регіоні. Подібні оцінки, звичайно, не додають авторитету Українській Державі на міжнародній арені.

3. Узгодження національних законодавств з Європейською конвенцією з прав людини. Одним із дієвих індикаторів демократизації суспільно-релігійних та державно-церковних відносин Рада Європи вважає відповідність національних законодавств Конвенції про захист прав людини та основних свобод (1950). Цей документ доволі динамічно розвивається, розширюючи коло людських прав і свобод у додаткових протоколах, які також мають бути враховані державами-членами РЄ у своїй законотворчій діяльності. При цьому важливою є вимога Ради Європи щодо чіткості й однозначності формулювань нормативно-правових актів.

Вітчизняному законодавству щодо свободи совісті і віросповідання цієї чіткості та однозначності якраз не вистачає. Бракує йому й логічної виваженості. Уже неодноразово науковцями та правовими експертами наголошувалося, що Закон України “Про свободу совісті та релігійні організації”, попри усі плюси, застарів і не дає відповіді на актуальні питання поточного моменту. У 2005 році співдоповідачки Комітету ПАРЄ з питань виконання обов’язків і зобов’язань державами-членами РЄ Ханне Северинсен та Ренате Вольвенд, критично проаналізувавши документ, зауважили: 1) законом обмежено форми, у яких можуть створюватись релігійні організації; 2) встановлено обмеження на мінімальну кількість засновників, які можуть зареєструвати статут релігійної організації у кількості 10 осіб (водночас для інших громадських організацій вимагається 3 особи); 3) релігійним організаціям заборонено створювати місцеві відділення без статусу юридичної особи (філії та представництва); 4) релігійні об’єднання не можуть набувати статусу юридичної особи; 5) дискримінація іноземців та осіб без громадянства; 6) брак прозорості в питанні, які організації мають реєструвати обласні державні адміністрації, а які – державний орган у справах релігій; 7) наявність у законі низки нечітких положень, які залишають широкий вибір виконавчим органам²⁶.

За час, що минув, Україна фактично не зробила суттєвих кроків у напрямку задоволення висунутих претензій. Резонансна подія – підготовка у 2006 році проекту нової редакції Закону України “Про свободу совісті та релігійні організації” – завершилася лише широким публічним обговоренням документу без подальшого проходження через парламент. Окремі пропозиції (встановлення кримінальної відповідальності за порушення таємниці сповіді; заборона використання релігійної символіки у рекламі; надання земельних наділів у постійне користування монастирям) не відтворюють розуміння глибини комплексних перетворень, скоріше виглядають імітацією роботи на відповідному законодавчому полі.

Вкотре на вади чинного Закону України “Про свободу совісті та релігійні організації” вказала судова справа “Свято-Михайлівська парафія проти України”, яку наша Держава прогнала (2007). Європейський суд з прав людини визнав, що Україна порушує ст. 9 Конвенції. У загальному висновку він наголосив, що причиною неспроможності українських судів захистити віруючих від свавілля з боку держави виявилися непослідовність та непередбачуваність українського законодавства про свободу совісті й віросповідання. Серед прогалин профільного Закону України Суд відзначив: 1) недостатньо чітко прописані підстави відмови релігійній організації у реєстрації статуту (ст. 15); 2) незрозумілу класифікацію релігійних організацій (ст. 7-8)²⁷.

Таким чином, Україна, аби унеможливити будь-які санкції з боку РЄ, зобов’язана прискорити роботу над приведенням законодавства щодо релігійно-церковної сфери у

²⁶ Див.: Друзенко Г. Між традицією та свободою // <http://www.risu.org.ua/ukr/religion.and.society/analysis/article;10725/>

²⁷ Див.: Друзенко Г. Непомічене судове рішення // <http://www.risu.org.ua/ukr/religion.and.society/analysis/article;20048/>

відповідність з демократичними стандартами, характерними для європейського співтовариства.

4. Проведення справедливої реституції церковного майна. Рада Європи свідомо, що падіння “духовної завіси” поставило уряди країн посткомуністичного табору перед вирішенням складного завдання – відновлення історичної справедливості щодо конфесій, покривджених тоталітарними режимами. Успішне врегулювання ними (урядами) передусім майнових питань в ситуації релігійного розмаїття, відсутності у традиційних церков досвіду функціонування в умовах світоглядного плюралізму схильне розглядатися європейськими представницькими структурами як вагомий доказ демократичного самоствердження.

“Гарантувати релігійним організаціям, майно яких було націоналізоване в минулому, реституцію цього майна протягом певного часу, а в тих випадках, коли це неможливо, виплату справедливої компенсації; необхідно вжити належних заходів з метою недопущення приватизації націоналізованої церковної власності”²⁸, – записано в Рекомендації ПАРЄ № 1556 (2002) “Релігія та зміни в Центральній і Східній Європі”.

Незважаючи на те, що за роки незалежності Української Держави значний масив культових споруд і майна вже повернуто релігійним організаціям, остаточне завершення цього процесу потребує вдосконалення порядку реституції, на що прямо вказано в Резолюції ПАРЄ № 1466.

На жаль, протягом останніх двох років Україні не вдалося суттєво просунути у вирішенні цього завдання. У березні 2006 року на виконання Указу Президента України була утворена Міжвідомча комісія з підготовки пропозицій щодо відновлення прав церков і релігійних організацій, порушених унаслідок проведення тоталітарної політики у минулі часи. Робота її виявилась не надто результативною. Правонаступниця Міжвідомчої комісії – Комісія з питань повернення майна релігійним організаціям при Кабінеті Міністрів України – також не спромоглася на ефективний результат. Лише у вересні 2007 року спільним наказом Міністерства юстиції та Деркомнацрелігій України була утворена робоча група з розробки законопроекту “Про повернення релігійним організаціям колишніх культових споруд та іншого церковного майна”. Потреба в такому законі – вимога часу. Його прийняття могло би суттєво знизити гостроту конфліктів на майновому ґрунті, які продовжують бути джерелом напруги у міжконфесійних та державно-церковних відносинах.

5. Конституювання партнерських відносин між релігійними інституціями та державами. Внесок організованих релігій у розвиток громадянського суспільства та демократії переконує керівників європейських структур поглиблювати співпрацю з релігійними об’єднаннями. Голова ПАРЄ Рене Ван дер Лінден на III Європейській міжхристиянській асамблеї у румунському місті Сібіу, яка відбулася у вересні 2007 року, заявив: “Віра, релігія та релігійні організації відіграють життєво важливу роль у соціумі, забезпечуючи цілісність суспільного організму... Я переконаний, що політики змушені визнати це і збільшити роль Церков та інших релігійних організацій в суспільстві”²⁹. Загалом коопераційна модель розцінюється євровичинниками як невід’ємна складова дотримання основоположних прав людини, захисту особи і спільноти від будь-яких форм переслідувань на ґрунті релігії.

Релігійні організації України мають можливість взаємодіяти з Державою на засадах партнерства в різних сферах соціального і громадського життя. Це розробка й впровадження різноманітних соціальних програм, захист фундаментальних норм моралі, духовне виховання молоді, підтримка інституту сім’ї, збереження довкілля, відродження традицій милосердя і благодійництва, охорона здоров’я тощо.

²⁸ Рекомендація Парламентської Асамблеї Ради Європи № 1556 (2002) “Релігія та зміни в Центральній і Східній Європі” // Національна безпека і оборона. – 2007. – №8. -С. 19.

²⁹ Председатель ПАСЕ: нужно усилить влияние церквей в обществе // <http://www.regions.ru/news/politics/2096498/>

Є чимало прикладів такої плідної співпраці. Багато церков утримують сиротинці, хосписи, здійснюють реабілітаційні програми для безпритульних дітей, інвалідів тощо. Регулярною є участь конфесій у проведенні суспільно значущих акцій, під час яких релігійні організації виховують у вірних повагу до національних свят, історичних подій, культурних та духовних надбань Українського народу.

Активна суспільна позиція церков і деномінацій обумовлює високий рейтинг довіри до них з боку українців, шкала якого наближається до 60 %³⁰. Подібним авторитетом не користується жодний з інших державних, політичних чи громадянських інститутів.

Парадоксальність національного варіанту партнерства полягає у тому, що українська влада (на усіх рівнях), декларуючи важливість і необхідність всебічного використання соціального, етично-виховного, культурно-просвітницького і т. п. потенціалу конфесій у державотворчих процесах, часто своїми діями або бездіяльністю стає на заваді цього використання.

Приміром, довготривалі теоретичні дискусії з приводу значимості надання права релігійним інституціям засновувати загальноосвітні навчальні заклади понині не знайшли втілення у практичній площині. Що стосується викладання знань про релігію у державних і приватних освітніх установах, то Міністерство освіти і науки України поки не запропонувало загальнонаціонального підходу. Проблеми із розробки методичних рекомендацій, змістовного наповнення духовно-релігійних дисциплін, кадрового забезпечення і т. п. вирішуються часто на рівні окремої школи.

Інші приклади: з прийняттям Закону України “Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб – підприємців” №755-IV від 15.05.2003 року постала проблема подвійної реєстрації релігійних інституцій, що в свою чергу призвело до ускладнення отримання останніми статусу юридичної особи. Проблему не розв’язано дотепер. Має місце зволікання з виконанням Указу Президента України № 39 від 20 січня 2006 року “Про план заходів із виконання обов’язків та зобов’язань України, що випливають з її членства в Раді Європи” в частині, котра передбачає зміцнення правових засад свободи совісті та віросповідання. Із набуттям чинності Закону України “Про Державний бюджет України на 2008 рік та про внесення змін до деяких законодавчих актів України” № 107-VI від 28.12.2007 року погіршились умови діяльності церков і релігійних організацій. Статті 76 та 124 цього Закону запровадили для релігійних організацій новий порядок передачі в оренду державного та комунального майна – виключно на конкурсних засадах та набуття права оренди земельних ділянок, що перебувають у державній або комунальній власності, – також виключно на аукціонах. Якщо врахувати неприбутковий характер конфесійних об’єднань, то зрозуміло, що вони не можуть конкурувати з комерційними структурами.

Така непослідовність фактично виявляється серйозним гальмом у справі поглиблення державно-церковного співробітництва.

Висновки і пропозиції

Наведений вище аналіз дає підстави сформулювати декілька узагальнюючих положень:

1. У взаєминах між релігією і політикою простежується позитивна тенденція. Конфесійне середовище країни поступово стає менш політизованим. Релігійні об’єднання переорієнтовуються на реалізацію власного потенціалу у традиційних для себе сферах (душпастирство, благодійність, освіта і виховання, захист суспільної моралі й т. п.), що значно підвищує їхній авторитет у суспільстві.

³⁰ Українці найбільше довіряють Церкві //

http://orthodoxy.org.ua/uk/po_eparhiyah/kiivska/2007/06/06/8320.html; Церква користується найбільшою довірою українців // http://orthodoxy.org.ua/uk/po_eparhiyah/kiivska/2007/11/13/11677.html

2. Українська модель суспільно-релігійних і державно-церковних відносин розвивається в умовах неповної відповідності національного законодавства базовим стратегемам Ради Європи.

3. Для України актуальною є проблема пошуку рівноваги між принципами демократії і правами людини (в тому числі на свободу совісті і релігії), з одного боку, та збереженням національної (культурної, етнічної, мовної, релігійної) ідентичності.

4. Гармонізація національної моделі суспільно-релігійних та державно-церковних відносин з європейськими стандартами потребує продовження роботи над проектом Закону України “Про свободу совісті та релігійні організації”. Необхідно взяти за основу документ, підготовлений на виконання Указу Президента України “Про План заходів із виконання обов’язків та зобов’язань України, що випливають з її членства в Раді Європи” від 20.01.06 за № 39/2006.

5. Важливим є створення робочої групи із розробки законопроекту стосовно реституції. Без прийняття такого закону справедливо вирішити проблему повернення майна релігійним організаціям, конфіскованого у минулому, неможливо. Адже ця проблема є болючою не лише для церков і деномінацій, а й для інших суб’єктів громадянського суспільства. Тому законопроект має передбачити чіткі механізми врегулювання питань навколо реституції, не ставлячи конфесії у привілейоване становище.

Вилли ФОТРЕ (Брюссель, БЕЛЬГІЯ)

ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ ВЛАСТИ, РЕЛИГИОЗНЫХ ОРГАНИЗАЦИЙ И ОБЩЕСТВА (критический и конструктивный взгляд на религиозную нетерпимость во Франции и в Бельгии)

В первой половине 90-х годов пр.ст. мир содрогнулся из-за серии массовых суицидов, убийств и нападений, имевших место в Америке и в Европе, инициированных лидерами религиозных движений или движений, называющих себя религиозными. Однако и сегодня драматическое по своему по своему характеру девиантное поведение лидеров религиозных общин в Румынии, России, в Техасе вновь в центре внимания.

Современный терроризм, совершаемый религиозными организациями, получил свое начало в Японии и связан с религиозным течением АУМ Синрикё. С 11 сентября 2001 года в качестве новых действующих лиц насилия и терроризма выступили исламистские движения. Их целями является расширение своего религиозно-политического влияния в мусульманских странах и в остальном мире.

Эти феномены оказали серьезное влияние на осознание роли религии официальными властями многих стран, средствами массовой информации и общественностью в Европе. Все члены Евросоюза приняли решительные превентивные меры по пресечению террористических попыток исламистских групп и бойцов, базирующихся как в самой Европе, так и за пределами Евросоюза, поскольку они представляют собой высокую степень риска для общественного порядка и безопасности. Небольшое число государств-членов ЕС, особенно в немецко-говорящих и французо-говорящих регионах, приняли новые законы. В европейских странах вступили в силу специальные механизмы, ориентированные без разбора на все религиозные или мировоззренческие общности, не относящиеся к католицизму, иудаизму и исламу. Это было сделано без всякого серьезного научного исследования.

Франция была и остается страной с наиболее противоречивой политикой в этом вопросе. Благодаря своему влиянию на средства массовой информации в соседних странах и своей культурной ауре в мире, Франция оказывает серьезное влияние на франкоязычные